

WAT VIND JE VAN DE ROUTE?

Heb je feedback over de route? We horen het graag!

Een beeld zegt meer dan 1000 woorden
Maak onderweg een foto en deel hem met ons!

#spreekwoordenroute
@zuiderwaterlinie
@vzv_geertruidenberg
@studiospreekwoord

MEER MET SPREEKWOORDEN?!

Bij Studio Spreekwoord zijn we dol op spreekwoorden! Spring jij ook een gat in de lucht? Op spreekwoordenpad.nl kun je andere spreekwoordenroutes en -activiteiten vinden.

Deze route is ontwikkeld door Studio Spreekwoord. Het boekje wordt je gratis aangeboden en is mede mogelijk gemaakt door:

ZUIDERWATERLINIE

GEERTRUIDENBERG
Vestingstad aan De Biesbosch

ACTIEVE ROUTE DOOR GEERTRUIDENBERG

ZUIDER
WATERLINIE

2 UUR

4 KM

Deze route bevat
Augmented Reality als
interactieve toevoeging!

KRAAK JIJ DE CODE?

SPREEKWOORDENROUTE

DE ZUIDERWATERLINIE

Dwars door Brabant loopt de oudste, langste en meest gebruikte waterlinie van Nederland: de Zuiderwaterlinie.

In Brabant bestaat de Zuiderwaterlinie uit 11 vestingsteden die als een ketting met elkaar zijn verbonden. De ketting bestaat uit forten, vestingwerken en inundatie-gebieden die bij oorlogsdreiging onder water gezet werden.

In 1952 werd de Zuiderwaterlinie als militair verdedigingswerk opgegeven. Vandaag de dag kun je de sporen van ons verleden nog wel beleven: de vestingssteden zijn de parels van een bijzondere ketting. Elk met hun eigen verhaal.

TIJDENS DE ROUTE LEER JE MEER OVER DE ZUIDERWATERLINIE.

INHOUDSOPGAVE

- 2** **De Zuiderwaterlinie, in het kort**
Wat zijn spreekwoorden?
- 3** **Welkom!**
Hoe werkt Augmented Reality?
- 4 & 5** **Plattegrond & stops**
- 6 & 7** **Tijdsbeeld & personages**
- 8 t/m 22** **Stops en opdrachten**
- 23** **Code kraken**
Colofon
- 24** **Wat vind je van de route?**
Meer met spreekwoorden

SPREEKWOORDEN

Spreekwoorden (en uitdrukkingen) zijn een belangrijk onderdeel van de Nederlandse taal. Ze vertolken wat in een bepaalde periode als verstandig of normaal werd gezien. Dat maakt dat ze vaak een bijzonder verhaal bevatten.

Spreekwoorden maken onze taal leuker. Dat ga je vandaag ervaren!

WELKOM!

Wat leuk dat je Geertruidenberg gaat verkennen met de spreekwoordenroute!

Door de route ontdek je verhalen over de vestingstad die je waarschijnlijk nog niet kende. Aan de hand van spreekwoorden nemen we - in dit boekje én via virtuele gidsen - mee door de oudste stad van Holland met een rijke historie.

De route is zowel leuk als leerzaam. En voor jong en oud!

**STARTPUNT VAN DE ROUTE:
VVV / MUSEUM DE ROOS**

KRAAK JIJ DE CODE?

KLAAR VOOR DE START?

Je start de spreekwoordenroute bij het prachtige VVV-kantoor in het historische pand De Roos. In dit boekje vind je 15 stops met een opdracht waarbij je een cijfer ontvangt. Je noteert alle cijfers: zo kun je aan het einde van de route de kluis kraken!

HOE WERKT DE AUGMENTED REALITY (AR)?

Augmented Reality (AR) biedt je een interactieve ervaring die elementen uit de échte wereld combineert met digitale inhoud. Tijdens de spreekwoordenroute richt je je telefoon op fysieke objecten, daarna krijg je via je scherm een virtuele gids te zien die je meer vertelt over de locatie. **Laat je verrassen!**

Een goed begin is het halve werk

Zorg dat je telefoon opgeladen is. Augmented Reality verbruikt best wel wat data en batterij. De app en de media in de app kun je voor de start al downloaden (via wifi).

Wat als het niet werkt?

De Augmented Reality toevoegingen werken op vrijwel alle telefoons. Lukt het onverhoopt niet, wees dan niet getreurd: je kunt ook bij elke stop de QR-code scannen om een filmpje te bekijken.

SCAN DE QR-CODE

Zo installeer je de **gratis** Wintor AR-app en zit je direct in de juiste route: *'Spreekwoordenroute Geertruidenberg'*.

PLATTEGROND

Bij de VVV vind je volop tips voor activiteiten en routes in de regio. vestingstadaandebiesbosch.nl

Bezoek Museum De Roos voor een schatkist aan herinneringen. museumderoos.nl

KRAAK JIJ DE CODE?
Op de startlocatie kraak je aan het einde van de route een kluis!

DE STOPS

1	VVV & MUSEUM DE ROOS
MARKT 46
DAT IS EEN SCHOT IN DE ROOS	PAG. 8
DE ROOS		VOOR ANKER GAAN	PAG. 11
2	DE WITTE HEMEL
MARKT 1
MET DE HOED IN DE HAND KOM JE DOOR HET GANSE LAND	PAG. 9
KONING LODEWIJK	5	LUNET AAN DE DONGE
LUNET 2
IN IEMANDS VAARWATER ZITTEN	PAG. 12
LUNET
3	GEERTRUIDSKERK
ELFHUIZEN 3
IETS IN ZIJN SCHILD VOEREN	PAG. 10
DE HEILIGE GERTRUDIS	6	DE ZALMVISSER
TIMMERSTEEKADE
HET SPAANS BENAUWD HEBBEN	PAG. 13
SPAANS BENAUWD
4	KASTEELMUUR
BAS ZIJLMANS PARK
ZICH MET HAND EN TAND VERDEDIGEN	PAG. 11
HET OUDE KASTEEL	7	VISMARKT
VISMARKTSTRAAT
GROTE VISSEN ETEN KLEINE VISSEN	PAG. 14
VISSERIJ
			8	SCHIPPERSHUYS
DORDTSESTRAAT 28
ZIJN ANKER LATEN VALLEN	PAG. 15
SCHIPPERSHUYS

DE ROUTE...

- ... is **4 km** en duurt ongeveer **120 minuten** als je alle **opdrachten** doet & **filmpjes** bekijkt.
- ... heeft een **kluis** die je kunt kraken!
- ... is **rolstoel- en kinderwagen-vriendelijk**. Zo kan iedereen mee.
- ... kun je verdiepen door bij de stops een **AR-spot** te openen in de gratis app.

AUGMENTED REALITY (AR)

Download de gratis app. Info zie pagina 3 of scan de QR-code.

VIRTUELE GIDSEN

Bij elke stop staat aangegeven welke gids je waarover vertelt via AR (of video).

Perfect rustpunt op de route. Kijk voor de openingstijden en mogelijkheden op: fortlunet.nl

9 STATENBOLWERK & KRUITHUIS
HAVEN 121
HET KRUIT DROOGHOUDEN KRUITHUIS **PAG. 16**

10 ARSENAAL
HAVEN 54
AANVAL IS DE BESTE VERDEDIGING VAN COEHOORN **PAG. 17**

11 HERDENKINGSMONUMENTEN
PLANTSOEN AAN DE STADSWEG
VAN BROOD ALLEEN KAN DE MENS NIET LEVEN BEVRIJDINGSMONUMENT **PAG. 18**

12 COMMANDEURS BOLWERK
KLOOSTERSTRAAT
IN DE BRES SCHIETEN BOLWERK **PAG. 19**

13 HET TORENTJE VAN ALLARD
JOOPE HEESTERSHOF
HOOG VAN DE TOREN BLAZEN TUINKOEPSEL **PAG. 20**

14 HOOFDWACHT MET KAZERNE
VENESTRAAT 1
HET ZIJN NIET ALLEN KOKS
DIE LANGE MESSEN DRAGEN WATERPOEMP **PAG. 21**

15 VOORMALIG STADHUIS
MARKT 36
IETS AAN DE KAAK STELLEN SCHANDPAAL **PAG. 22**

De camera's geven de mooiste plekken aan om vast te leggen. Leuk als je de beelden met ons deelt!

TIJDSBEELD

Hoekse & Kabeljauwse twisten

Geertuidenberg in oorlog met Dordrecht. De Geertruidkerk (stop 3) brandt af.

St. Elisabethsvloed

Door een enorme storm op zee overstromen delen van ons land. Hierdoor wordt Geertuidenberg door water gescheiden van de rest van Holland en komt het op een grensgebied met Brabant te liggen. De regio wordt zeer vruchtbaar voor vissen waardoor de visserij opbloeit (stop 6, 7 & 8).

Het rampjaar

Frankrijk wil met andere landen samen Holland aanvallen met een enorm leger. Het was vrij kansloos voor Holland, maar de oude Hollandse waterlinie voorkomt dat de Fransen overwinnen.

660

Stichting kapel

De heilige Gertrudis sticht een kapel op een berg; later de Geertruidkerk (stop 3).

1200

Ontstaan eerst Brabantse vestingsteden

- * 1213: Geertuidenberg krijgt stadsrechten (stop 15).
- * 1319: Er komt een stadsmuur.
- * 1323: Het kasteel (stop 4) wordt gebouwd.

1420

1421

Willem van Oranje

is heer van Geertuidenberg (stop 1).

1575
-1584

1568
-1648

Tachtigjarige Oorlog

de Lage-Landen in verzet tegen de Spaanse overheersing.

- * 1573: Willem van Oranje geeft opdracht de stadsmuur te vervangen door een stelsel met bastions (stop 9 & 12).
- * 1593: Beleg van Geertuidenberg.
- * 1597: Stadspoort Veenpoort (stop 11) verdwijnt.
- * 1582: Aanleg eerste Brabantse Waterlinies.
- * 1625: Belegging van Breda.

1672

EVEN VOORSTELLEN

GERTRUDIS
7e EEUW
Stop 3

DUNA
14e EN 15e EEUW
Stop 4, 7 & 15

VIRTUELE GIDSEN

Bij elke stop vertelt één van de personages je meer over de betreffende locatie. Je kunt de virtuele gidsen op twee manieren tevoorschijn toveren:

- * in de AR-app (zie pag. 3) lijken de personages in het écht te verschijnen,
- * in een video door het scannen van een QR-code.

EEN RIJKE HISTORIE

Fransen overheersing

De soldaten van keizer Napoleon komen in 1795 over het ijs aan. Daarna hoort Nederland tot 1814 bij Frankrijk.

- * 1806 - 1810: De broer van keizer Napoleon, Lodewijk wordt koning van Nederland.
- * 1809: Koning Lodewijk bezoekt Geertruidenberg (stop 2).

Koninkrijk der Nederlanden

Nederland en België vormen samen het Koninkrijk der Nederlanden onder Koning Willem I.

De Zuiderwaterlinie kent een rijke historie, met een 'nieuwe' en een oudere tijd. We gebruiken in de route behoorlijk wat historische momenten om bijzondere verhalen te vertellen.

Op de tijdlijn zie je belangrijke jaartallen voor de Zuiderwaterlinie en specifiek de stad Geertruidenberg.

vanaf
1695

Versterking vestingswerken

Menno van Coehoorn (stop 10) wordt aange trokken als het genie om de vestingwerken te verbeteren. Hij bedenkt manieren om het land op een gecontroleerde manier onder water te zetten: inundatie.

1795
-1814

1815
-1830

1830
-1839

Belgische opstand

De Zuiderwaterlinie wordt opnieuw versterkt wegens dreiging van de Belgen die zelfstandig willen worden.

- * 1837-1839: Willem I laat de lunet bouwen (stop 5) en het kruithuis (stop 9) vernieuwen.
- * 1839: Willem I erkent de nieuwe Belgische staat.

1939
-1944

Tweede Wereldoorlog

Diverse vestingwerken zoals het Kruithuis (stop 9) krijgen een andere functie (stop 11) in de oorlog.

1952

Opheffen Zuiderwaterlinie

De vestingwerken worden (onder andere door de komst van vliegtuigen) opgeheven als militair verdedigingswerk.

2022

Opbouw kasteelmuur

Lokale helden bouwen een stuk van de kasteelmuur na (stop 4).

LAAT JE VERRASSEN! DE VIRTUELE GIDSEN NEMEN JE MEE TERUG IN DE TIJD.

MARA

16^e EN 17^e EEUW

Stop 1, 6, 8, 10 & 12

ISABELLA

18e EN 19e EEUW

Stop 2, 5, 13 & 14

ANNE

TWEDE WERELDOORLOG

Stop 9 & 11

1

VVV & MUSEUM DE ROOS

MARKT 46

DAT IS EEN SCHOT IN DE ROOS

= iets is een groot succes

Lang geleden was dit gebouw een plek om samen te komen en te onderhandelen. Nu is het een plek waar je meer leert over de stad én de Zuiderwaterlinie. Hier vind je namelijk het museum dat vernoemd is naar de naam die dit gebouw al eeuwenlang draagt: **De Roos**.

EEN SCHOT IN DE ROOS

De Zuiderwaterlinie was een slimme manier van Nederland om zichzelf te beschermen. **Het verdedigen met water**, bleek een **schot in de roos** voor Nederland. Wanneer er gevaar dreigde, liet men het land rondom de forten en stadsmuren onder water lopen. Zo werd het vijanden moeilijk gemaakt om aan te vallen.

INUNDATIE VOOR VEILIGHEID

Meerdere keren werd de Zuiderwaterlinie op de proef gesteld, maar het systeem, **inundatie** genoemd, hielp Nederland veilig te blijven. Het was een **groot succes** omdat het onderwater zetten gebeurde via een **uitgekiend systeem**: het water stond te hoog om doorheen te lopen en te laag om over te varen. Zo ontstond een waterbarrière die bij een vijandelijke aanval de zuidflank van Holland moest beschermen.

TIP: In het museum kun je onder andere het 15e eeuwse zwaard van Geertruidenberg bewonderen!

ROUTE

Loop aan de rechterkant van de Markt en bekijk de gebouwen. Steek bij Markt 14 over en zoek Markt 1.

OPDRACHT

Ontcijfer de volgende cijferreeks waarbij 26=A, 1=Z is. Zoek daarna het antwoord op het gebouw De Roos.

26 26 13 7 26 15 9 26 14 22 13

22 22 9 8 7 22 5 22 9 23 18 22 11 18 13 20

DE ROOS

Mara vertelt je meer over het Marktplein en de monumenten die er te vinden zijn.

In AR leer je via meer over de gebouwen van Markt 64 t/m 14.

2

DE WITTE HEMEL MARKT 1

Dit gebouw heet 'De Witte Hemel' en er is iets bijzonders mee aan de hand. Je kunt hier letterlijk **onder één hoedje spelen!** = *samen oneerlijke plannen maken*

DE STEEK VAN NAPOLEON

Naast het mooie torentje op dit gebouw, is er ook een bijzondere **gevelsteen** te vinden. Tussen de ramen van de bovenverdieping zie je een steen met een **driekantige hoed: een steek** genaamd. Het herinnert aan het bezoek van koning **Lodewijk Napoleon** in 1809.

KONING LODEWIJK

Isabella vertelt je hoe het bezoek van koning Lodewijk de stad in rep en roer bracht.

= *In beweging brengen*

In AR kun je op de foto met de steek van Napoleon op je hoofd!

MET DE HOED IN DE HAND KOM JE DOOR HET GANSE LAND

= *met vriendelijkheid bereik je meer dan met onbeleefd en onaardig zijn*

KONINKLIJK BEZOEK

Lodewijk Napoleon was de jongere broer van **Napoleon Bonaparte**, die een groot keizerrijk bezat. In 1806 maakte keizer Napoleon zijn broer Lodewijk koning van Nederland. De broers hadden een **totaal ander karakter**: Napoleon was hebzuchtig en wreed, Lodewijk was veel zachter. Lodewijks motto was: **met de hoed in de hand kom je door het ganse land**. Hij was vriendelijk en écht geïnteresseerd in de mensen. Tijdens een reis door het land om zijn volk te leren kennen, kwam hij ook in Geertruidenberg.

GRAPPIG!

Koning Lodewijk deed zelfs zijn best om Nederlands te spreken. Dat ging niet altijd goed. Zo riep hij een keer tegen zijn volk: *"iek ben het konijn van Olland"*.

OPDRACHT

Koning Lodewijk sliep tijdens zijn korte bezoek aan de stad vlakbij, in het gebouw 'De Schattelijjn'.

**Speur om je heen:
op welk huisnummer
vind je het gebouw
met de naam
'De Schattelijjn'
boven de deur?**

ROUTE

Steek de straat over naar de Geertruidskerk. Bij het beeld van Gertrudis voor de ingang, is stop 3.

3

GEERTRUIDSKERK

ELFHUIZEN 3

IETS IN ZIJN SCHILD VOEREN

= stiekem plannen smeden

DE HEILIGE GERTRUDIS

Rond 660 werd op deze plek een kapel gesticht door de **heilige Gertrudis**. Later werd die kapel uitgebouwd tot een kerk. In 1420 brandde de kerk af in de strijd met Dordrecht. Daarna werd het opgebouwd tot de prachtige kerk die we nu kennen. Naast deze kerk, werd ook de stad naar Gertrudis vernoemd: **Geertruids' berg**.

IETS IN ZIJN SCHILD VOEREN

De uitdrukking **iets in zijn schild voeren** komt uit de riddertijd. Ridders droegen schilden met een **wapenspreuk** en diverse symbolen, zoals de leeuw van Geertruidenberg. **Het schild toonde de identiteit**: er was dus niets stiekems aan. Toen in de 17^e eeuw de ridders verdwenen, kreeg het een andere betekenis: stiekem plannen smeden. Vaak voor **iets dat niet door de beugel kan**. = *iets ongeoorloofds*

doen

STIEKEME PLANNEN SMEDEN

Willem van Oranje voerde (figuurlijk) **iets in zijn schild**. In 1573 verovert hij de stad Geertruidenberg en bouwt hij er een **prinsenhof**. Tijdens de eerste roerige tijd van de Tachtigjarige Oorlog woont en werkt hij hier regelmatig om **plannen te smeden** tegen de optrekkende Spanjaarden. De kerk wordt onder zijn macht protestants. 16 jaar later (1589) komt de stad toch in Spaanse handen en keert het katholicisme terug naar Geertruidenberg.

ROUTE

Steek de straat over en ga de Papestraat in (tussen Markt 14 en 12). Bij de kruising (Zuidwal) steek je over naar de Spoorstraat. Aan het einde ga je rechts: naar de resten van de kasteelmuur.

OPDRACHT

In de kerk vind je het **Oranjebord** met de **wapenspreuk 'Je maintiendrai'** ('ik zal handhaven'). Het bord is een eerbetoon aan Willem van Oranje als heer van Geertruidenberg.

Is de kerk open? Loop gerust binnen & bekijk het Oranjebord met eigen ogen.

Welke twee cijfers onder de 10 kun je maken met de letters uit de spreuk 'Je maintiendrai'?
Tel ze bij elkaar op.

GERTRUDIS

Gertrudis vertelt over haar leven en de wondere verhalen die rondom haar zijn ontstaan.

video

4

KASTEELMUUR

BAS ZIJLMANS PARK

ZICH MET HAND EN TAND VERDEDIGEN

= er alles aan doen om iets (hardnekkig) te verdedigen

= efficiënt samenwerken

DE SLEUTEL VAN HOLLAND

Voor je zie je een stukje van een oude kasteelmuur. Ooit stond hier één van de **grootste kastelen** van ons land. Door een **machtsstrijd** tussen Holland en hertogdom Brabant werd al in de 13e en 14e eeuw, nog ver voor de waterlinies, een verdedigingslinie aangelegd tussen Zevenbergen, Heusden en Waalwijk. Tussen 1318 en 1325 werd de linie versterkt en kreeg Geertruidenberg een **belangrijke positie**. Men moest hier het achterland **met hand en tand verdedigen**. De stad werd ommuurd en op deze plek kwam een **machtig kasteel**. Sindsdien wordt de stad '**sleutel van Holland**' genoemd.

OPDRACHT

Geertruidenberg wordt ook wel 'het slot op de poort naar Holland' of 'de sleutel van Holland' genoemd.

Welke sleutel past op de poort van de stad?

- 1
- 2
- 3
- 4

VELE HANDEN MAKEN LICHT WERK

Men dacht lang dat het kasteel van Geertruidenberg verloren was. Tot 2022! Door het harde werken van de lokale historicus Bas Zijlmans, vele vrijwilligers en financiering vanuit diverse organisaties, kon men een **deel van de kasteelmuur** nabouwen op de exacte plek. Zo werd een **prachtig stukje historie** in ere hersteld.

HET OUDE KASTEEL

Duna vertelt je meer over het kasteel dat hier vroeger stond.

In AR zie je beelden van het oude kasteel.

ROUTE

Loop via de Stationsweg over de Bergsebrug (linkerkant) en neem aan het einde links de trap naar beneden. Volg het pad naar de lunet.

Ben je met een rolstoel en/of kinderwagen?
Volg dan de oranje route op de plattegrond (pag. 4 & 5).

VOOR ANKER GAAN

Wanneer je de trap neemt, zie je een groot anker aan de waterkant. Hier kun je letterlijk **voor anker gaan** (staan)!

5

LUNET AAN DE DONGE

LUNET 2

TIP: Rust hier lekker uit! Tegenwoordig is het hier een baken van rust.

IN IEMANDS VAARWATER ZITTEN

= iemand tegenwerken

ONRUST TEN TOP

Na de Spanjaarden vertrokken begin 19^e eeuw ook de Fransen uit Nederland. Helaas werd het er daarna niet rustiger op: dit keer waren het de Belgen die in Nederlands **vaarwater kwamen zitten**. Na de heersing van keizer Napoleon vormen Nederland en België samen het Koninkrijk der Nederlanden. Koning Willem I krijgt de macht, maar de Belgen zijn niet blij met zijn bemoeizuchtige houding. In 1830 **eisen de Belgen onafhankelijkheid**; het is de start van de Belgische Opstand.

EEN JONG VERDEDIGINGSWERK

Willem I ziet dat de waterlinies in de tijd van Napoleon zijn verwaarloosd en zorgt dat het Noord-Brabantse deel van de **Zuiderwaterlinie wordt hersteld**. Hij vindt dat Geertruidenberg wel wat extra versterking kan gebruiken en laat daarom in 1837 dit lunet (= een klein vestingwerk) bouwen. Het is daarmee één van de jongste vestingwerken van de Zuiderwaterlinie.

OPDRACHT

De Belgen vallen de stad uiteindelijk niet aan. Toch is deze lunet dé plek die de Zuiderwaterlinie symboliseert. Gelegen **in een bastion** (zie foto), werd hier de door keizer Napoleon aangelegde **straatweg tussen Breda en Gorinchem** bewaakt.

Kijk naar de kaart op deze pagina. Er zijn vestingsteden en -forten van de Zuiderwaterlinie op aangegeven. Welke stad is Breda?

5

ROUTE

Loop terug de brug over. Ga na de brug rechtsaf langs het binnenhaventje richting het beeld van de Zalmvisser.

LUNET

Isabella vertelt je over de lunet.

video

6

DE ZALMVISSER
TIMMERSTEEKADE

De St. Elisabethsvloed (1421) zorgde voor grote veranderingen in de waterwegen en ecosystemen. De vispopulatie in deze regio groeide, waardoor de visserij eeuwenlang het **kloppend hart** vormt van de gemeenschap. Het beeld van de **Zalmvisser** staat hiervoor symbool.

DE VISSERIJ IN DE TACHTIGJARIGE OORLOG

Toen de Spanjaarden Nederland bezetten, ging het vissen door, maar de vangst verminderde sterk. De aanwezigheid van de Spanjaarden was **verstikkend en angstaanjagend**; daar getuigt ook onze taal van. Alleen al de herinnering aan de onderdrukking zorgde ervoor dat er in de 18^e eeuw spreekwoorden ontstonden over deze tijd, zoals **het Spaans benauwd hebben**, **het Spaans maken** en **het Spaans hebben**. Spaans betekende vroeger niet alleen *uit Spanje*, maar ook *hard*, *wreed* en *woest*.

DE LIST VAN HET NEPKAMPEMENT

De bevolking van Geertruidenberg maakte zich **grote zorgen** over de toekomst van hun stad en land. Op een dag bedacht een **slimme visser** een list. Hij wist dat de Spanjaarden de stad vanuit de kerk in de gaten hielden. Men zette een **schijnkamp** op met houten poppen die leken op soldaten en rokende vuren. Ondertussen sloop het échte leger langs de andere zijde de stad binnen. Zo overrompelden ze de nietsvermoedende Spanjaarden en joegen hen de stad uit.

SPAANS BENAUWD

Mara vertelt je over de wrede tactiek waardoor het spreekwoord 'Spaans benauwd' is ontstaan.

HET SPAANS
BENAUWD HEBBEN

= je ergens grote
zorgen over maken

TIP: De Timmersteekade is nog altijd een plek waar grote historische schepen aangemeerd liggen. Op het informatiebord kun je over een aantal schepen meer lezen.

OPDRACHT

*“Más vale pájaro
en mano, que cien volando”*

De vertaling van dit Spaanse spreekwoord is: *Beter één vogel in de hand dan honderd die vliegen*. In Nederland gaat het spreekwoord nét wat anders, maar het betekent hetzelfde: het zekere boven het onzekere verkiezen.

Vul de getallen in die het Nederlandse spreekwoord kloppend maken en tel ze bij elkaar op: “Beter __ vogel in de hand dan __ in de lucht.”

6

ROUTE

Loop via Bergse Poort en de Havendijkstraat naar de Vismarkt.

7

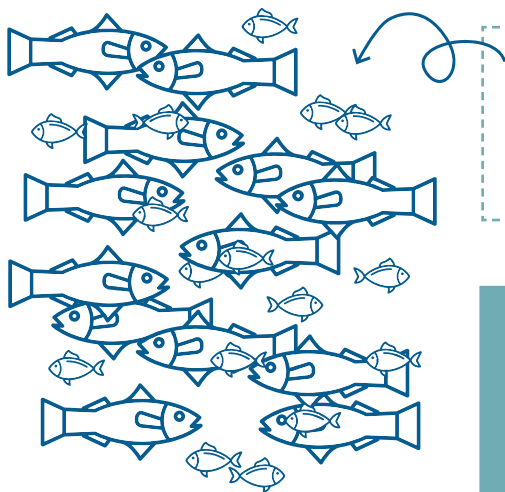
VISMARKT VISMARKTSTRAAT

GROTE VISSEN ETEN KLEINE VISSEN

= de ondergeschikten (armen)
moeten doen wat de baas zegt.

ENORME VISSEN IN DE VISBANK

Tussen 1421 en 1800 **viert** de visserij in Geertruidenberg **hoogtij**. = *overvloedig aanwezig*
Zalm, elft en steur waren de belangrijkste vissoorten die in deze visbank verhandeld werden. Het waren **enorme vissen**: vaak meer dan een meter lang. De vissers en hun families profiteerden daar zelf echter niet van. De vis was voor de rijke mensen. Het geld dat de vissers bijeenbrachten, mochten ze niet houden: het werd geïnd door het stadsbestuur en de handelaren. **De vissers hadden weinig te zeggen**. Hier is het spreekwoord **grote vissen eten kleine vissen** op zijn plaats. In dit spreekwoord staan de *vissen* symbool voor mensen en *eten* voor macht over iemand hebben. Zo gaat het in de natuur ook vaak: de grotere diersoorten eten de kleinere.

OPDRACHT

Wanneer elke grote vis
2 kleine vissen eet,
hoeveel grote vissen
hebben dan niets te eten?

ROUTE

Loop door de Dordtsestraat en
houd halt bij het laatste huis aan
de linkerkant.

VISSERIJ

Duna vertelt een verhaal waaraan
het spreekwoord 'schelden als
een viswijf' is ontleend. Door
haar weet je ook wat er zoal
gedaan werd met de
opbrengsten van de visserij.

8

SCHIPPERSHUIS

DORDTSESTRAAT 28

Door de vele vissersschepen was een haven in de stad noodzakelijk. Waar je nu staat, was vroeger een **binnenhaven**. Vandaar de straatnaam van de straat die je rechts ziet!

EEN VEELZEGGENDE GEVELSTEEN

Dit huis was het eerste gebouw dat schippers zagen wanneer ze in de haven aankwamen. Hier zat een **herberg** waar de schippers **hun anker lieten vallen**. Oftewel: ze kwamen er samen om handel te drijven en **diep in het glaasje te kijken** = *veel alcohol te drinken*. Toen men in 1950 de haven dempte, ging deze functie verloren. Maar nog steeds herinnert de 17e eeuwse **gevelsteen** aan deze ontmoetingsplek.

SCHIPPERSHUIS

Mara vertelt je meer over het belang van gevelstenen en het ontstaan van straatnamen.

In AR kom je te weten wie én waarom orde schiep in het vernoemen van straten. Ook kun je de Oude Wacht scannen.

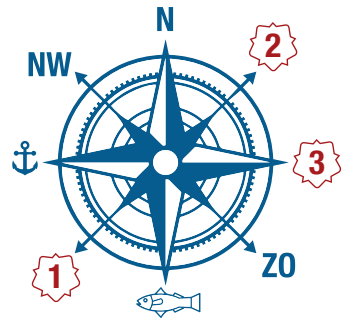

ZIJN ANKER LATEN VALLEN

= ergens zijn intrek nemen om er voortaan langer of korter te verblijven.

OPDRACHT

Niet alleen schippers **lieten hier hun anker vallen**. Schuin tegenover verbleven vanaf 1836 militairen: ze moesten vanuit het gebouw de **Oude Wacht** alle mensen die de stad in en uit wilden controleren.

Als je voor het Schippershuys staat en je kijkt naar de vismarkt , dan kijk je naar het zuiden. In welke windrichting ligt de Oude Wacht?

ROUTE

Loop rechtdoor over het W. Muldersplein langs de Oude Wacht. Ga voor het water links (de Haven) naar het Staatenbolwerk en het Kruituis.

HET KRUIT DROOGHOUDEN

= *zuinig met je
verdedigingsmiddelen
omgaan.*

9

STAATENBOLWERK & KRUITHUIS

HAVEN 121

Het kruihuis
& het arsenaal
zijn nu prachtige
evenement-
locaties!

EEN BOMVRIJ MAGAZIJN

De wallen en grachten die je hier ziet, zijn uit dezelfde periode als de lunet (stop 5): begin 1800. De Zuiderwaterlinie was vervallen geraakt, omdat keizer Napoleon het niet nodig had in de verdediging van zijn keizerrijk. Maar inmiddels hoorde Nederland niet meer bij Frankrijk en de Belgen dreigden in opstand te komen. Het belang om onszelf **met water te verdedigen** werd weer groter. Koning Willem I liet daarom in allerijl de **vervallen vestingswerken paraat maken**. Zo ook dit kruihuis midden in een bolwerk: een bovengrondse kelder waar men letterlijk (en soms ook figuurlijk) **het kruit drooghield**.

LONT RUIKEN

In deze omgeving kon je vroeger letterlijk **lont ruiken** = *het gevaar tijdig aanvoelen*. De uitdrukking is ontstaan doordat de kanonnen aangestoken moesten worden door een brandende lont in de kruitpan te houden. Wanneer er een hinderlaag werd belegd, moest men goed **weten uit welke hoek de wind waait** = *weten hoe iets in elkaar zit*, omdat de windrichting de positie van de soldaten kon verraden. De vijand **rook dan** letterlijk **lont**.

ROUTE

Loop langs de begraafplaats tot je bij een parkeerplaats komt. Je ziet nu het imposante gebouw van stop 10 al voor je: het Arsenaal.

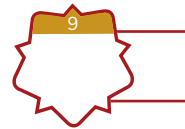
GROF GESCHUT

Dat dit gebouw is gemaakt om zware munitie op te slaan, kun je zien door het gewelf (de ronde gemetselde boog) in het gebouw van maar liefst 1 meter dik.

OPDRACHT

Het oude kruihuis werd in **1816** gesloopt. De Belgische Opstand was de aanleiding voor de bouw van een **nieuw kruihuis**. De gevelstenen op de voor- en achterkant tonen het bouwjaar van dit bomvrije bouwwerk.

Hoeveel jaar later werd het nieuwe kruihuis gebouwd? Noteer het eerste getal voor de code.

jaar later.

KRUITHUIS

Anne vertelt je over het Kruihuis en de functie ervan in de Tweede Wereldoorlog.

video

OPSLAG VOOR WAPENS

Dit indrukwekkende gebouw uit 1776 deed dienst als **wapenarsenaal**. Hier kon het garnizoen (= groep soldaten) kanonnen en andere **wapens** opslaan waarmee ze de stad beschermden.

BIJZONDERE UITVINDING

In 1674 bedacht **Menno van Coehoorn** een nieuw soort mortier. Het veranderde de manier van **aanvallen en verdedigen** zodanig, dat het wapen zijn naam ging dragen: de *Van Coehoorn-mortier*.

WATER ALS WAPEN

In 1695 werd dezelfde Menno van Coehoorn aangesteld om de vestigingwerken te verbeteren.

Aanval is de beste verdediging dacht stadhouders Willem III: hij geeft maar liefst 4 miljoen gulden uit om de plannen van Van Coehoorn uit te voeren. Een immens bedrag voor die tijd. In 1701 staat het Franse leger al op de stoep: de vestingwerken langs de Maas zijn dan echter nog lang niet klaar. Van Coehoorn bedenkt dan hoe de gebieden rondom de vestingsteden **gecontroleerd onder water** kunnen worden gezet. Zo zorgt hij opnieuw voor een **belangrijk 'wapen'** voor ons land: **inundatie**. Een methode die Nederland eeuwenlang bescherming heeft geboden.

VAN COEHOORN

Mara vertelt je hoe de uitvindingen van Menno van Coehoorn Nederland hoop gaven in angstige tijden.

video

AANVAL IS DE BESTE VERDEDIGING

= je kunt in een strijd of ruzie beter zelf actie ondernemen dan afwachten.

OPDRACHT

Dat verdedigen met wapens vroeger al belangrijk was, kun je zien aan de hoeveelheid spreekwoorden waarin wapens en verdedigen een rol spelen.

Verbind de **juiste betekenis (rechts)** met het spreekwoord **(links)**. Noteer het nummer van het spreekwoord dat je overhoudt.

10

1. Buiten schot blijven.

2. Geen schot in de zaak.

3. Naar de wapens grijpen.

4. Met een kanon op een mug schieten.

5. De wapens moeten wijken voor de toga.

A. De oorlog is voorbij, de vredesonderhandelingen kunnen starten.

B. Je niet aan gevaar blootstellen.

C. De strijd beginnen.

D. Het schiet niet op met iets dat moet gebeuren.

ROUTE

Loop via de Elisabethstraat en de Venestraat naar de herdenkingsmonumenten aan de Stadsweg.

11

HERDENKINGSMONUMENTEN PLANTSOEN AAN DE STADSWEG

OPDRACHT

Noteer de jaartallen en getallen die je op de monumenten kunt vinden over diverse oorlogen. Tel daarna de cijfers in de blauwe kaders bij elkaar op.

1 Wanneer waren de Hoekse en Kabeljauwse twisten?

--	--	--	--

2 Hoeveel broden smokkelde men in 1 nacht over de rivier?

--	--	--	--	--

3 In welk jaar werd Geertruidenberg bevrijd (WOII)?

--	--	--	--

VAN BROOD ALLEEN KAN DE MENS NIET LEVEN

= de geest moet ook worden gevoed

De Zuil van Geschiedenis en de Zuil van de Toekomst staan op de plek waar tussen 1320 en 1597 de **toegangspoort** tot de stad stond: de Veenpoort. De zuilen symboliseren het verleden en toekomst.

BROODCROSSING

Je ziet op deze plek meerdere kunstwerken, waaronder een monument dat herinnert aan de **broodcrossing**; een stukje bijna vergeten oorlogsgeschiedenis. Aan het einde van de **Tweede Wereldoorlog** smokkelde dappere inwoners van Geertruidenberg per boot duizenden broden naar dorpen aan de overkant van de rivier. Het spreekwoord **van brood alleen kan de mens niet leven**, ging hier niet op! Sterker nog: de inwoners van de stad reddden vele mensenlevens door droog brood te smokkelen!

Op dit monument lees je meer over de broodcrossing.

ROUTE

Loop via de Kloosterstraat richting het Commandeursbolwerk.

BEVRIJDINGSMONUMENT

Anne vertelt je over het Bevrijdingsmonument en de Zuiderwaterlinie in de Tweede Wereldoorlog.

WAT IS EEN BOLWERK?

Een bolwerk (of bastion) is een onderdeel van een verdedigingswerk. Het is een vijfhoekige uitbouw van een vesting. Het voordeel ten opzichte van een stadsmuur is dat men zo elke zijde goed kon verdedigen: er zijn geen 'dode' hoeken.

**bolwerk /
bastion**

12

COMMANDEURSBOLWERK KLOOSTERSTRAAT

IN DE BRES SPRINGEN

= *gereedstaan om iemand te verdedigen*

Op deze - nu rustige - plek **sprongen** soldaten regelmatig letterlijk **in de bres**. De uitdrukking **in de bres springen** is afgeleid van wat er gebeurde bij een gevecht bij een **verdedigingsmuur**. Als daar een **bres** (= een gat) in was geschoten door een kanonskogel, sprongen de **dappersten** naar voren om het als eersten tegen de vijand op te nemen.

TIPS: Op het informatiebord zie je hoe het bolwerk is opgebouwd. Klim naar boven via één van de schuin oplopende paden: hier werden ooit de kanonnen naar boven getrokken. Op het bolwerk heb je prachtig zicht op de voorwerken met de grachten en wallen.

revelijn

VAN MUUR NAAR BASTION

In 1573 werd de middeleeuwse stadsmuur vervangen en werden er **bolwerken** (of bastions) gemaakt. Zo ook hier: het Commandeursbolwerk is één van de **oudste bolwerken** van Geertruidenberg. Vroeger had de stad 10 van deze bolwerken én een grachtenstelsel.

BOLWERK

Bloed, zweet en tranen kostte het bouwen van dit bolwerk. Mara vertelt je waarom het bijna **niet te bolwerken** was.

video

OPDRACHT

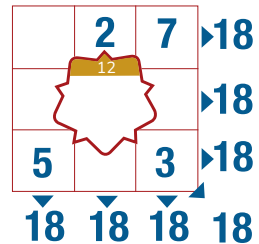
IETS NIET KUNNEN BOLWERKEN

= *iets niet (meer) voor elkaar krijgen.*

Kun je het tovervierkant bolwerken?

Plaats cijfers in het tovervierkant zodat alle rijtjes kloppen door middel van optelsommen.

Welk cijfer hoort in het midden?

Vul in:
4, 6, 8, 9 & 10

ROUTE

Loop iets terug ga rechts het Joop Heestershof op richting het torentje van Allard.

HOOG VAN DE TOREN BLAZEN

= opscheppen

13

HET TORENTJE VAN ALLARD JOOPE HEESTERSHOF (SINT AGNESSTRAAT)

Deze **tuinkoepel** wordt in de volksmond *'het torentje van Allard'* genoemd. Meestal kun je hem beklimmen. Een prima plek om **hoog van de toren te blazen**, maar wel pas nadat het je gelukt is de opdracht te maken. Dan kun je namelijk met recht **opscheppen** over je opgedane kennis!

OPDRACHT

HORIZONTALAAL

2. Waar werd het kruit opgeslagen?
7. Hoe heet de ketting van verdedigingswerken door Brabant?
9. Wat herinnert aan het bezoek van Lodewijk Napoleon aan de stad?
10. Wat is de voornaam van Van Coehoorn?

VERTICAAL

1. Wat is een ander woord voor bastion?
3. Waar liet men vroeger zijn anker vallen?
4. Waarvoor dienden forten & bolwerken?
5. Van wie was koning Lodewijk een broer?
6. Hoe heet de naamgever van de stad?
7. Welke vis was erg belangrijk voor Geertruidenberg?
8. Hoe heet het proces van land onder water zetten?

TUINKOEPSEL

Isabella neemt je mee naar 1888, toen de tuinkoepel werd geplaatst.

video

ROUTE

Loop de tuin uit richting de Venestraat, ga daar rechts. Stop bij de Hoofdwacht.

HET ZIJN NIET ALLEN KOKS DIE LANGE MESSEN DRAGEN

= je kunt mensen niet op hun uiterlijk beoordelen

WIE BEN JIJ?

In tijden van oorlog en onrust kwam je de stad niet zo maar binnen. Bij een **wachtpost controleerden** militairen wie er de stad in en uit wilde. Daarbij werd het motto gehanteerd: **het zijn niet allen koks die lange messen dragen**. Oftewel: vertrouw niet zomaar iemand, het uiterlijk kan bedriegen!

HET POORTGEBOUW MET KAZERNE

Geertruidenberg kent nog twee van de vijf wachtposten: de Hoofdwacht (1786) en de Oude Wacht (1836) waar je net al voorbij bent gekomen (stop 8). De Hoofdwacht is ook het poortgebouw van de **kazerne**. Als je door de poort kijkt, zie je de achterkant van het arsenaal (stop 10). Rechts waren **gevangenisellen** waar de misdadigers opgesloten werden. Sinds 1963 is het garnizoen opgeheven en heeft de Hoofdwacht geen militaire functie meer.

OPDRACHT

Tegenwoordig kunnen we veel met irisscans en dna-onderzoek bij het opsporen van misdadigers. Maar nog steeds worden vingerafdrukken gebruikt; een 17^e eeuwse methode! Toen al ontdekte men dat het lijnenspel van iedere vinger uniek is en daarmee een perfect identificatiemiddel.

Er is iets misgegaan bij het w

WATERPOMP

Isabella vertelt je over de waterpomp uit 1767 die je voor het gebouw vindt.

ROUTE

Loop terug naar de Markt voor de laatste stop.

15

VOORMALIG STADHUIS

MARKT 36

In 1408 werd voor het eerst over 'onser stede raethuys' gesproken. Inmiddels is het raadhuis hier allang niet meer te vinden en heeft het prachtige gebouw diverse bestemmingen gekend. Aan het gebouw van het **voormalig stadhuis** is veel te bekijken: een prachtig trappenbordes, het koepeltje en bijzondere ornamenten.

STADSRECHTEN

Geertruidenberg kreeg haar **stadsrechten** al in 1213 van Graaf Willem I. Deze schandpaal werd hier 800 jaar later teruggeplaatst om stil te staan bij deze mijlpaal. Een **schandpaal** of **kaak** is een paal waaraan iemand werd vastgebonden en te kijk werd gesteld. Afhankelijk van het vergrijp werd je een aantal uur of de gehele dag **aan de kaak gesteld**. Voor het stadhuis, op de markt was dé uitgelezen plek voor dit tafereel: een levendigere plek kon je je niet voorstellen! Zo werd **voor iedereen duidelijk** wat diegene had misdaan. Het stond het publiek vrij de persoon die letterlijk **voor paal stond** te bekijken met rot fruit of eieren.

OPDRACHT

Je zult misschien **aan het eind van je Latijn zijn** (= uitgeput zijn), dus je krijgt het laatste cijfer cadeau!

Je ontvangt een **10** voor de moeite om Geertruidenberg, de Zuiderwaterlinie én onze taal beter te leren kennen!

ROUTE

Dit is het einde! Je kunt nu **de proef op de som** nemen en proberen de kluis te kraken.

IETS AAN DE KAAK STELLEN

= voor iedereen duidelijk maken dat je iets schandelijk vindt.

Het is **GEEN** schande!
Maak een (groeps)foto bij de schandpaal en deel hem met ons.

#spreekwoordenroute
@zuiderwaterlinie
@vzv_geertruidenberg
@studiospreekwoord

SCHANDPAAL

De gids vertelt je meer over de schandpaal en de praktijken die zich hier voltrokken.

video

KRAAK JIJ DE CODE?

Noteer hier de cijfers die je bij de opdrachten verdient en maak daarna de som.

$$\begin{array}{|c|} \hline 12 \\ \hline \end{array} \times \begin{array}{|c|} \hline 4 \\ \hline \end{array} \begin{array}{|c|} \hline 7 \\ \hline \end{array} \times \begin{array}{|c|} \hline 1 \\ \hline \end{array} = \begin{array}{|c|} \hline \\ \hline \end{array} \begin{array}{|c|} \hline \\ \hline \end{array} \begin{array}{|c|} \hline \\ \hline \end{array} \begin{array}{|c|} \hline \\ \hline \end{array}$$

$$\begin{array}{|c|} \hline 2 \\ \hline \end{array} \begin{array}{|c|} \hline 9 \\ \hline \end{array} \begin{array}{|c|} \hline 3 \\ \hline \end{array} + \begin{array}{|c|} \hline 14 \\ \hline \end{array} \begin{array}{|c|} \hline 13 \\ \hline \end{array} + \begin{array}{|c|} \hline 15 \\ \hline 10 \\ \hline \end{array} = \begin{array}{|c|} \hline \\ \hline \end{array} \begin{array}{|c|} \hline \\ \hline \end{array} \begin{array}{|c|} \hline \\ \hline \end{array}$$

$$\begin{array}{|c|} \hline 6 \\ \hline \end{array} + \begin{array}{|c|} \hline 10 \\ \hline \end{array} \begin{array}{|c|} \hline 11 \\ \hline \end{array} + \begin{array}{|c|} \hline 8 \\ \hline \end{array} \begin{array}{|c|} \hline 5 \\ \hline \end{array} = \begin{array}{|c|} \hline \\ \hline \end{array} \begin{array}{|c|} \hline \\ \hline \end{array}$$

$$\begin{array}{|c|} \hline \\ \hline \end{array} \begin{array}{|c|} \hline \\ \hline \end{array} \begin{array}{|c|} \hline \\ \hline \end{array} \begin{array}{|c|} \hline \\ \hline \end{array}$$

WAAR VIND JE DE KLUIS?

De kluis staat bij de VVV & Museum De Roos, het startpunt van de route: Markt 48.

DIGITALE KLUIS

Is Museum *De Roos* onverhoopt dicht, scan dan de QR-code om de digitale kluis te kraken!

COLOFON

Organisatie

De Spreekwoordenroute Geertruidenberg is ontwikkeld door Studio Spreekwoord in opdracht van gemeente Geertruidenberg en in samenwerking met de alliantie Zuiderwaterlinie, VVV-kantoor, Museum De Roos, Bibliotheek Theek 5.

- * studiospreekwoord.nl
- * geertruidenberg.nl
- * zuiderwaterlinie.nl
- * vestingstadaandebiesbosch.nl
- * museumberoos.nl
- * theek5.nl

Met dank aan

De spreekwoordenroute in Geertruidenberg kon niet tot stand komen zonder medewerking van:

- * Actrice: Zoë Peelen
- * Nick Simonis, Zuiderwaterlinie stelling Breda-Geertruidenberg
- * Marjolijn van Oosterhout, Gemeente Geertruidenberg
- * Gabriela van Hal, VVV Geertruidenberg
- * Format plattegrond: Rob van Hal
- * Kostuums: The Wishing Well & eigen bezit
- * Wintor, Augmented Reality Tours
- * Fotografie

omslag: BRANDRS, Rob de Jong
 diverse stops: BRANDRS, Gina Sinke & Edgar van de Ven
 diverse stops: Marc Bolsius
 divers: Studio Spreekwoord